

Grepl, Miroslav

Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1958, vol. 7, iss. A6, pp. [74]-87

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101459>

Access Date: 27. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MIROSLAV GREPL

VÝVOJ SPISOVNÉ ČEŠTINY ZA OBROZENÍ A JAZYKOVÁ THEORIE

I

1. Při objasňování vzniku a při zkoumání vývoje novodobých spisovných jazyků slovanských je třeba velkou měrou přihlížet k vnějším podmínkám společenským a k vnějším vývojovým faktorům. Stálý zřetel k nim usnadňuje totiž lépe pochopit a vyložit na př. proces funkční diferenciacce spisovné struktury a stylistického rozvrstvení spisovných výrazových prostředků. Na konkrétních společenskohistorických podmínkách vývoje spisovného jazyka je do značné míry závislá také intenzita a způsob působení lidového jazyka na jazyk spisovný. V nové době na příklad toto působení velmi sílilo v souvislosti s nebývalým vzrůstem počtu aktivních uživatelů spisovného jazyka. Nejde tu však ani tak o působení „přímé“, t. j. o obohacování výrazové soustavy spisovného jazyka prvky lidovými, neboť tomu brání velká stabilita výrazové soustavy spisovného jazyka a jeho odolnost proti přímému vlivu jiné struktury.¹ Daleko významnější a také všestrannější je v souvislosti s pronikáním spisovného jazyka do nejširších vrstev národa působení, které bychom mohli nazvat „nepřímé“. Projevuje se jednak v tom, že synonymní spisovné prostředky, které nemají opory v jazyce lidovém nebo hovorovém,² nabývají rychleji knižního nebo dokonce archaisického zabarvení (na př. infinitiv na *-ti*; tvary typu *maži* // *-í*, *peku* // *pekou* nebo na př. důvodové spojky *jelikož*, *ježto* synonymní s obecným, a proto stylisticky neutrálním *protože* a pod.). Tím se značně urychluje proces vnitřní stylistické diferenciacce spisovného systému a ostřeji se vyhraňují jednotlivé stylové vrstvy spisovného výraziva. Jiným důsledkem nepřímého působení lidového jazyka (obecné češtiny) na jazyk spisovný je dále to, že se u některých prostředků spisovného jazyka stírají jejich přesné významy, neboli že se tyto prostředky stávají mnohovýznamnými³ (srovnej na př. dnešní hojně užívaný časové spojky *když* ve významu podmínkovém, ba i důvodovém; pronikání podmínkového *jestli* do úkonu spojovací částice *zda(-li)* v závislých otázkách zjišťovacích nebo stále hojnější zaměňování kondicionálu minulého kondicionálem přítomným a j.). Silně se projevuje nepřímé působení lidového jazyka na jazyk spisovný také tak, že v něm urychluje ty vývojové tendence, které směřují k vzájemnému sblížení obou těchto struktur, a naopak zpomaluje nebo úplně zastavuje takové tendence, které by vedly k jejich vzájemnému oddálení. Sem patří na příklad rychlý ústup jmenných tvarů adjektivních ve funkci přísudkové a doplňkové a jejich nahrazení tvary složenými, podmíněné v češtině obecnou tendencí odlišit vzájemně slovní druhy morfologicky, a to bez ohledu na jejich syntaktické funkce ve větě. (Podoby jako: *je čist, chud, bohat, slab*... jsou v současném spis. jaz. už silně knižní a zřetelné na ústupu.) Také rychlý ústup genitivu záporového a genitivních vazeb vůbec, zřetelné se projevující v procesu vývoje novodobého spi-

sovného jazyka, a jejich nahrazování vazbami akusativními jsou do značné míry podporovány působením lidového jazyka.⁴ Zřídka, ale nikoliv ojedinele dochází vlivem tohoto působení také přímo k zániku některých výrazových prostředků spisovných, které nejsou, zejména po výrazové stránce, totožné s prostředky v jazyce lidovém, případně hovorovém. Běží ovšem vždy o prostředky silně mnohovýznamné (na př. úplný zánik spojky *an*, zánik spojky *ježto* ve významu odporovacím a přípustkovém) nebo řídčeji o prostředky naprosto synonymní (zánik pasivního infinitivu v podobě *chválelu býti* a j.).

2. Důsledkem všech těchto projevů nepřímého působení lidového jazyka na jazyk spisovný je ovšem vzájemné sblížení obou těchto výrazových soustav, které je pro celý vývoj novodobého spisovného jazyka českého charakteristické a naprosto prokazatelné. Je si třeba ovšem stále uvědomovat, že jde pouze o důsledek, nikoli o vlastní vývojový princip spisovného jazyka. Problematická je proto každá snaha záměrně tomuto sblížení napomáhat.⁵

Jen s přihlédnutím k vnějším podmínkám vývoje novodobého spisovného jazyka českého a s přihlédnutím k tomu, co jsme stručně uvedli výše o působení lidového jazyka na jazyk spisovný v nové době, je možno se pokusit o objasnění podílu jazykové teorie na vytváření a na vývoji novodobého spisovného jazyka českého a o hodnocení tohoto podílu v jednotlivých vývojových fázích. Jde nám zejména o jazykovou teorii po Dobrovském,⁶ a to zhruba do konce první poloviny minulého století. Základní poučení o těchto otázkách podává akad. B. Havránek.⁷ Mnoho cenných poznatků k řešení této problematiky přinesl také Al. Jedlička.⁸ Opíráme se o tyto práce a chceme se v našem příspěvku pokusit ukázat, jak se v některých našich obrozenských mluvnicích obráží stupeň vývoje spisovného jazyka, a v souvislosti s tím si klademe otázku, jak tyto mluvnice v daných podmínkách na vývoj spisovného jazyka působily.

II

3. V procesu vytváření českého novodobého spisovného jazyka i během celého jeho dalšího vývoje hrála jazyková teorie zvláště významnou úlohu. Bylo tomu tak jednak proto, že se v češtině základem nového spisovného jazyka nestalo ani živé lidové nářečí jako u některých jiných slovanských národů (na př. ve slovenštině), ani vývojové stadium bezprostředně předcházející (jazyk XVII. a XVIII. stol.), nýbrž starší vývojová fáze spisovného jazyka (v podstatě jazyk konce XVI. stol.) v té podobě, jak ji kodifikoval J. Dobrovský.⁹ Tento základ spisovného jazyka byl ovšem do té míry odlišný od lidových nářečí, včetně dialektu středočeského a od obecné konverzační mluvy městské, ostatně silně promíšené prvky německými, že bylo nutno, podle slov Jungmannových, učít se spisovnému jazyku „ne pouze od matek, ale na větším díle z knih a literatury starší“.¹⁰ K jeho aktivnímu osvojení bylo proto zapotřebí nadšení, velkého úsilí, ba přímo filologického vzdělání. To vše spolu s faktem, že aktivních uživatelů spisovného jazyka bylo poměrně málo a že spisovný jazyk měl v prvních třech desetiletích minulého století veskrze knižní povahu, vytvářelo zvláště příznivé podmínky pro silné působení jazykové teorie i na sám směr jazykového vývoje. Jazyková teorie se tak v této době mohla účastnit přímo na vytváření systému spisovného jazyka a na jeho přizpůsobování novým potřebám (záměrně vytváření potřebné odborné terminologie), obhajovala a střežila jeho jednotu a počáteční nepevnou stabilitu proti živelnému pronikání hláskových a tvarových prvků

z lidového jazyka na jedné straně a proti bezhlavému novotaření na druhé straně.¹¹ Ovšem jedinou možností, jak tuto stabilitu udržet, viděli obrozenští jazykovědci pracovníci v osvojení a dodržování normy v podstatě jazyka veleslavinského. Proto jazyková teorie nejen v období generace Dobrovského, ale i generace další vytrvale obhajuje „vzorovost“ jazyka bible Kralické a jazyka veleslavinského a stanoví požadavek respektovat tento vzor zejména v oblasti gramatické stavby jazyka. Ještě v r. 1832 píše J. Jungmann na adresu separatistů, jimž se hláskové a tvarové podoby nářeční zdály býti zřetelnější a libozvučnější než podoby spisovné, toto: „Nebude snad mezi Čechy nikoho, kdoby starou literaturu naši za hlavní školu jazyka písemního nepovažoval; rozumím pak zde netoliko celý její běh... , ale obzvláště spisy 16. věku, a mezi těmi na prvním místě biblí kralickou, ten poklad neoceněný národu našeho, kterýž jako pramen a zákon písemního jazyka v Čechách, na Moravě a v Uhřích považován býti může...“¹²

4. Druhým velkým úkolem, který plnila od počátku vzniku novodobého spisovného jazyka českého jazyková teorie, byl boj proti přílivu germanismů do spisovné struktury. I jeho cílem byla vedle jazykové čistoty především snaha po zachování potřebné stability a spisovné jednoty. Velké nebezpečí pronikání prvků cizí struktury (zejména v oblasti syntaxe) bylo dáno jednak hojnými překlady z němčiny, jednak tím, že městská konverzační mluva, především pražská, byla silně němčinou pokažena. Ideologicky byl pak tento boj ještě posilován oním celkovým obrodným úsilím o jazykovou, kulturní a politickou nezávislost a samostatnost národní.

5. Obě základní theoretická východiska, která tak patrně charakterisují českou jazykovou teorii takřka po celé XIX. století, t. j. přijímání starého jazyka jako vzoru jazykové správnosti a urputný boj proti germanismům, jsou tak už vlastně v podstatě obsažena v jazykové teorii prvních tří desetiletí minulého století. K nim se záhy, už v třicátých letech, přidružila ještě nedůvěra k jazyku současných spisovatelů a jeho odmítání jako možného východiska pro stanovení spisovné normy a jazykové správnosti.

Je však třeba zdůraznit, že v této fázi vývoje spisovného jazyka, t. j. v období jeho faktického vytváření a ustalování, to nejsou východiska aprioristická, jako tomu bylo mnohdy u jazykové teorie pozdější, zejména pak u brusičů a puristů druhé poloviny 19. stol. Naopak vyvěrají ze skutečného stavu vývoje spisovného jazyka v tomto období i z jeho potřeb a odrážejí se v nich skutečné vnější podmínky tohoto vývoje, jako bylo na př. reálné nebezpečí vlivu němčiny.

Šlo za prvé o to, dát národu ve spisovném jazyce pevně skloubený systém. Takový systém, který by se mohl stát základem pro spisovný jazyk, tvořil právě jazyk veleslavinský. Dobrovského genialita byla v tom, že dovedl tento systém poznat a ve své mluvnici zobecnit a popsat.¹³

Za druhé bylo třeba v tomto období, kdy spisovná struktura nebyla ještě pevně zakotvena v povědomí uživatelů spisovného jazyka a kdy těchto uživatelů bylo poměrně málo, uchránit spisovný systém od nebezpečí rozkolísávání, které bylo reálně spjato s postupným pronikáním aktivní znalosti spisovného jazyka do širších vrstev národa. Proto se na příklad jazyková teorie v této době vlivu lidového jazyka na jazyk spisovný spíše bránila, než aby jej podporovala, spatřuje v pronikání lidových prvků jednak nežádoucí rozkolísávání spisovné struktury, jednak ovšem také i jistou degradaci spisovného jazyka vůbec. Cíl tehdejší jazykové teorie velmi přesně vytkl J. Bělič: „Proti mluvnické a pravopisné rozkolísanosti barokní češtiny je zdůrazněna přísná vázanost, proti pronikajícímu nářečním prvkům exklusivita spisovného jazyka, proti diletantsky bezzákon-

nému tvoření nových výrazů slovo tvorná zákonnost, vedle níž se projevuje i přímá nechuť v novotaření vůbec.“¹⁴

Ze všeho, co jsme dosud uvedli, patrně vyplývá, že je zásadně nesprávné, hodnotí-li se zásahy jazykové theorie v tomto období vývoje spisovného jazyka českého jako archaisující, a svědčí to o naprostém nepochopení tehdejšího stavu a podmínek vývoje spisovného jazyka.

6. Zhruba v třicátých letech dospěl spisovný jazyk ve svém vývoji k poměrně stabilisaci. Už generaci Jungmannově bylo zřejmé, že spisovný jazyk nemůže být nadále cílem obrozenského snažení, nýbrž že se musí stát nástrojem rozvoje národní kultury. Došlo proto k překonání stanoviska „staromilců“, sdružených kolem J. Nejedlého, pro které byl klasický jazyk veleslavinský po všech stránkách (pravopisné, lexikální i mluvnické) ideálním a neměnným vzorem, a rozvinula se úsilovná práce na vytváření potřebné terminologie vědecké.¹⁵ Tatáž generace však, která na jedné straně bojovala proti staromilcům za další rozvoj spisovného jazyka v oblasti pojmosloví, na druhé straně v 30. a 40. letech vášnivě obhajovala proti libovolným a subjektivním reformám separatistů a proti diletantskému „zdokonalování“ libozvučnosti češtiny neměnnost gramatického systému spisovného jazyka, Dobrovského kodifikaci a její vzor, jazyk 2. pol. 16. století.¹⁶

Palacký na příklad píše v ŮČM 1832 o soudobém jazyce, že v oblasti mluvnice „uložena jest proměná jeho na konci XVI. století meze, kteréž od té doby překročiti neměl a nemá“. J. Jungmann v r. 1843 výslovně žádá po nových spisovatelích, aby jim vzorem jazykové správnosti a čistoty byl jazyk starší české literatury.¹⁷

V třicátých a čtyřicátých letech minulého století došlo však také v souvislosti s rozvojem českého života společenského, politického, publicistiky a školství k podstatnému rozšíření funkce spisovného jazyka o nové oblasti a značně vzrostl počet jeho aktivních uživatelů. Jazyk tak ztrácel svou dosavadní výlučně knižní povahu. V jazykové praxi nových spisovatelů se tento proces mimo jiné projevil hojnějším pronikáním nespisovných prvků do spisovné struktury. Jazyková theorie na to reagovala zesíleným bojem proti germanismům, dialektismům a prvkům z konverzační mluvy městské. Pořizují se puristické seznamy chybných slov, tvarů a vazeb.¹⁸ Najde se v nich však mnohé, co se přes veškeré odmítání jazykové theorie stalo v této době součástí spisovné normy (na př. podoby *třu*, *třou* proti doporučovaným *tru*, *trou*; podoby *mažu*, *mažou*; *melu*, *melou* proti obhajovaným *maži*, *maží*; *meli*, *melí*, proniká už vedle již, akusativní rekece u sloves, jako: *chrániti*, *pykati*, *poslouchati*, *udělití*, *žádati* a pod. vytlačuje doporučovanou původní vazbu genitivní a mnohé jiné).

K jazyku mladých spisovatelů zaujímá jazyková theorie stanovisko po mnohé stránce odmítavé a dosti ostře jej kritizuje, vytykáje mnohým spisovatelům, že místo obtížnějšího učení se spisovnému jazyku ze starých knih, „chytají se raději snazšího způsobu“, porušují mluvnické zákony jazyka a tvoří si nový spisovný jazyk.

Tím se ovšem jazyková theorie v třicátých a čtyřicátých letech dostávala ve svých theoretických východiscích už poněkud do rozporu se skutečným stavem vývoje spisovného jazyka a s jeho tehdejšími potřebami.

Pokud máme na mysli onen nutný boj za udržení spisovné jednoty proti jazykové libovůli separatistů a proti pronikání skutečných dialektismů a germanismů do spisovné struktury, byla její theoretická východiska nepochybně správná. Avšak právě v třicátých a hlavně ve čtyřicátých letech značně vzrostla míra dorozumívacího úkonu spisovného jazyka a dosti podstatně se změnila

i podmínky jeho vývoje. Spisovný jazyk proniká do veřejného života, stává se jazykem novin a časopisů, které byly určeny nejširším čtenářským vrstvám, především však dochází v této době k rozšíření jeho funkce o oblast běžného denního styku, t. j. vytváří se konversační podoba spisovného jazyka.

Je nesporné, že v souvislosti s tímto procesem muselo dojít i ke změnám v mluvnické stavbě spisovného jazyka a že na př. ono stanovisko Palackého o nepřekročitelnosti vývojové hranice, jíž dosáhl spisovný jazyk v oblasti mluvnické stavby v 16. století, bylo se zřením ke všem těmto okolnostem už apriorní. Jazykový vývoj, jak se jeví v praxi mnoha spisovatelů čtyřicátých let, je také po mnoha stránkách překonává.

Plně se však toto stanovisko odrazilo v mluvnicích z let třicátých a čtyřicátých. S přihlédnutím ke skutečnému stavu vývoje spisovného jazyka v té době jsou tyto mluvnice po mnohé stránce tradicionalistické a konservativní, neboť vycházejí při popisu spisovného systému spíše ze starých vzorů (Dobrovský) a ze starého jazyka, než z jeho soudobého vývojového stadia.

III

7. V nových oblastech, do nichž spisovný jazyk pronikal v letech třicátých a čtyřicátých, zejména pak v oblasti běžného denního styku, dostal se do přímého kontaktu s jazykem lidovým a byl vystaven jeho silnému působení. Velkou měrou k tomu přispívala i ta okolnost, že mnohonásobně vzrostl počet aktivních uživatelů spisovného jazyka. Mnozí spisovatelé neměli namnoze onoho hlubokého filologického vzdělání, protože si už nemuseli jako generace předcházející osvojovat spisovný jazyk z jeho starší vývojové fáze. Proto v mnoha případech ani necítili, že vnášejí při své jazykové praxi do spisovného jazyka nové prvky a porušují tak do jisté míry ten systém, který hájila soudobá jazyková theorie. Charakteristickým dokladem toho je na příklad dvojí různé hodnocení — Jungmannovo a Havlíčkovno — jazyka v Tylově Posledním Čechu. Kdežto Havlíček vyzvedá čistotu Tylova jazyka („Chvalitebna je čistitota jazyku a zvláště slohu...“), Jungmann naopak po této stránce nejvíce Tylův jazyk kritizuje: „Tím urážlivější jsou českému uchu některé chyby a novočeské (podtrženo mnou) výrazy spisovatelů zalíbené, ač veřejně již co chyby vyznamenané...“¹⁹

8. Vliv lidového jazyka na jazyk spisovný se v této době projevuje v oněch dvou podobách, které jsme stručně charakterisovali v první části našeho příspěvku. Je to tedy jednak vliv přímý, jednak vliv nepřímý.

Přímo působil lidový jazyk, zejména obecná čeština, na jazyk spisovný v oblasti běžného denního styku. Spisovný jazyk se tu silně promísil s prvky nářečními (uživatelé dialektu si neosvojovali spisovný jazyk dokonale) a vznikl tak svérázný útvar — jazyk hovorový, který není možno jednoznačně přiřadit ani k jazyku spisovnému ani k jazyku lidovému. Trávníček nazývá proto hovorový jazyk sekundárním útvarem strukturním.²⁰

Pronikání nářečních prvků do ostatního, t. zv. vlastního spisovného jazyka bylo podstatně menší a co do intenzity u jednotlivých autorů značně individuální.

Tak na příklad do Tylovy prózy z druhé poloviny čtyřicátých let (v povídkách, v Pražském poslu a v Sedlských novinách) proniká ve větší míře obecně české *ej* za spisovné *ý*: *bejt*, *sněm zamejšel*, *že se nemejšíte*, *plejtvat*, *vlejt* a pod. a spisovné infinitivy typu *moci*, *pečí*, *řici*... mají velmi často hláskovou podobu nářeční: *mocť*, *fict*, *pomocť*, *upecť*. V oblasti morfo-

logie se hojně šíří v 3. os. pl. sloves typu „trpěti“ a „prositi“ obecně české podoby na *-ejí* (*patřejí k národu, ležejí, řídějí, křídějí...*), u sloves typu „kryti“ a „kupovati“ se objevuje často v 1. os. sg. a ve 3. os. pl. nářeční *-u* a *-ou* (*lituju, nepřetvařuju se, tak vypravuju noviny, považuju, zhotovuju...*) a silně proniká u substantiv nářeční unifikovaná podoba v instr. pl. (*srdecmi, kartáčemi, rancemi...*). V oblasti syntaxe dochází takřka obecně k porušování shody přísudku s neutrálním podmětem a proniká lidové absolutivní vztahné *co* za spisovné *kteřý* nebo *jenž* (... *hlavně strana vládní čili ta, co s vládou o jednom řemenu běží...*, *tak beseduje nejen dělník, co je živ z ruky do huby...*).

Důležité ovšem je, že se těchto nářečních prvků neužívá k účelům charakterizačním, neboť se vyskytují běžně i ve vlastním jazyce autorů. U Tyla však, v jehož starších pracích se prvky tohoto druhu takřka nevyskytují, je třeba vidět v hojném užívání hláskových a tvarových dialektismů v této době i jeho osobní záměr, mluvit k lidovým vrstvám o současných událostech politických jazykem, který je jim pokud možno nejbližší. Nepochybně to platí zejména o jazyce „Sedlských novin“.

Uvedené dialektismy nepronikly však do struktury vlastního spisovného jazyka, nezdomácněly v něm. Spisovný systém byl už tehdy značně stabilisován, a tedy i odolný proti přejímání prvků z jiné struktury. O tom jasně svědčí individuální rozdíly v množství těchto dialektismů u jednotlivých autorů. K jejich vymycování ze spisovného jazyka velkou měrou přispívala ovšem i tehdejší jazyková theorie. Už J. S. Tomíček si na příklad ve své *České mluvnici* z r. 1850 mnoha uvedených nářečních jevů všimá a jasně je klasifikuje jako nespisovné, jako podoby „obyčejné mluvy“.

9. Daleko pronikavěji se reflektuje ve spisovném jazyce čtyřicátých let nepřímé působení lidového jazyka, a to zhruba ve dvojí podobě.

a) V morfologické a syntaktické oblasti spisovného jazyka dochází k velmi patrnému ústupu těch synonymních (několikanásobných) prostředků, které neměl lidový jazyk, a na druhé straně pak k posílení a obecnějšímu rozšíření právě těch podob, které byly po formální stránce shodné s prostředky v jazyce lidovém. Tento proces, který je příznačný pro vývoj spisovného jazyka nejen ve zmíněném období, nýbrž po celou dobu jeho dalšího vývoje až do současnosti, nedá se naprosto vyložit jen z vnitřních zákonů jazykového vývoje.

V tvarosloví téměř úplně mizejí ve 3. os. sg. a ve 3. os. pl. préterita podoby *jest obnovil a sou se usadil*, dosti běžné i v jazyce beletrie ještě v první polovině let třicátých. Zaniká dále pasivní infinitiv v podobě *milovánu býti*; jen velmi řídko a v této době už s jasným stylistickým zabarvením se vyskytuje gen. pl. mas. na *-ův*; úplně zanikají předtím běžné podoby *dat. a lok. pl. ženských substantiv na -ice; k obětnicem; k hranicem, v suknicích, v trublicích* a stará ženská podoba přechodníku na *-ci; majlici, jsouci*. Všem těmto tvarům a podobám je ovšem společné to, že ani ve spisovném jazyce prvních tří desetiletí nebyly rozšířeny obecně, nýbrž měly přes hojnou frekvenci jasně individuální povahu.

Do rámce tohoto působení spadá dále silně pronikání infinitivní podoby na *-t* do jazyka spisovatelů čtyřicátých let. Do poloviny třicátých let se vyskytovala tato podoba jen velmi zřídka, nejčastěji, nikoli však důsledně, ve spojení s modálním slovesem (*obrátil musela, jak mohla zabloudit*), kdežto ve všech jiných případech byla obecně rozšířena jen podoba na *-ti*. Velmi patrný je také ústup 3. os. sg. sponového slovesa *býti* v podobě *jest*. Nahrazuje se lidovější podobou *je*. U sloves proniká v 1. os. pl. stále patrněji obecnější podoba na *-m* (*panujem, odejdem...*), proti původnímu tvaru na *-me*. U sloves typu „mazati“ s kořennou labiálnou zanikají v této době úplně tvary na *-i* v 1. os. sg. a tvary na *-í* ve 3. os. pl. (*ulámí větve, rozštíplí je* — Tomsa Hlas 07 — 217, *k vojsku se odešl* ČV 35 — 15, *báse se od obrazoborců šlapt* Hněv Zl 48 a pod.), které předepisuje ještě Jungmannův *Slovník* (vedle ovšem analogických podob na *-ám, -ají*) a které běžně uvádějí i mluvnice ze čtyřicátých let, na př. Th. Burian²¹ (str. 262) nebo Tomíček (str. 93). Avšak i u ostatních sloves tohoto typu, zakončených na jinou kořenovou souhlásku, jsou mluvnice předepisované tvary v podobě *hlozi* (hlodati), *meci* (metati), *stůni* (stonati), *oři* (orati) v jazyce nových spisovatelů už mrtvé a u sloves s kořenovou sykavkou (mazati, psáti, řezati, lízati ...) zřetelné na ústupu. Také

infinitivní podoby *píti* (pnouti), *přijíti* (přijmouti) jsou už v jazyce spisovatelů čtyřicátých let neživé, ač tehdejší mluvnice předepisují jenom je. V minulých tvarech participiálních pak pronikají v hojně míře analogické podoby, jako: *obejmuli, sepnula ruce na prsou, s rukama sepnutýma, napnuti, obejmuli* (Tyl), ba i podoby čistě lidové: *rozepla, zapla*. U sloves typu „bráti“ naprosto převládají už analogické tvary *berěš, bere, bereme . . .*, kdežto mluvnice uvádějí jen podoby *berěš, bře . . .* Silně se omezuje i v historické beletrii užívání plusquamperfekta, zejména v hlavní větě. Případy typu — *světla nebeská nebyla ještě otevřela oči svých* Kv 35—2 jsou i v umělecké literatuře patrně na ústupu. Zřetelně ustupují z jazyka uměleckého také přechodníkové vazby, obecně srovnávací *jako* téměř úplně vytlačuje dříve hojně co a j.

V oblasti syntaxe, která je ovšem v obrozených mluvnících zpracována v daleko menší míře než tvarosloví, projevuje se jejich silný tradicionalismus zejména ve výčtu spojek a v charakteristice jejich významů. Gramatiky čtyřicátých let²² a pozdější uvádějí v seznamu spojovacích prostředků ještě běžně bez jakéhokoli omezení takové spojky, které se už v této době ve spisovném jazyce takřka nevyskytují.

Běží na příklad o spojky, jako je odporovací *alebrž, alevšak, pak, ježto, an zatím*; o jednoduché stupňovací spojky *nybrž, anobrž*; vylučovací *buď — buď, aneb — aneb, leč — leč*; časové *jak brzo, jak náhle*, přípustkové *ježto, jelikož* ve významu „jakožto“, *jelikož — tolikož* ve významu „jak mnoho — tak mnoho“ a j. Všechny tyto spojky se zhruba až do poloviny třicátých let vyskytovaly v jazyce spisovném dosti běžně. Na úzký vztah mezi ústupem těchto spojek a intenzivním působením lidového jazyka na jazyk spisovný ukazují zejména ta skutečnost, že jich přestávají užívat i ti autoři, v jejichž starších pracích se mnohých z nich ještě v hojně míře vyskytovaly, na př. Tyl a Sabina. Vliv lidového jazyka v této době podstatně urychlil také zánik mnohovýznamné spojky *an*, která se ve spisovném jazyce předcházejících generací vyskytovala ve velmi hojně míře, a podstatně přispěl k vymizení některých starších podob spojek, homonymních se spojkami v jiných významových vztazích. Zaniká starší podoba časové spojky *kdy*, naprosto převládá *aby* proti pouhému *by*, omezuje se důvodové *nebo* ve prospěch podoby *neboť* a relativní *kdežto* ve prospěch podoby *kde(ž)*.

Z jiných syntaktických prostředků je třeba upozornit zejména na zánik kondicionálu, vyjadřujícího cizí mínění, a na ústup kondicionálu, užívaného k vyjádření nejistoty, rozpaků mluvčího ve vedlejších větách obsahových. V jazyce prvních tří desetiletí je tento kondicionál velmi běžný.

Srovnej: *Celnt královšti, kteří mejto vybírali, oznámili králi, žeby nějaký žid s těmi listy přijel — Pelcl Kron 11. . . ; uslyšeli, že tu sice muži učená a výborní lékaři jsou, však že si jich lid málo váží, a to proto, že by v královské zahradě studánka byla, z kteréž kdož se vody napije, že ode vši nemoci ihned uzdraven bývá Romant 110; Mlyně psal Aeneas Sylvius. . . žeby tehdež páni Manhart a Ptaček oba za gubernatory království českého ustanoveni byli Pal ČCM 31—41; Mnoho se sice mluvilo, že by řeč v sobě neměla žádnou věcnost v ohledu národnosti, že by byla pouhou formou, a že by i mimo ni se mohl život národní vyvinout. . . To však jest mluvení Kv 43 — 420; Přítom snidani ptal se stále Rybrcola, kam by jeho cesta byla Romant 93; A když se jí vypítavali, jaké by kmotry měla, ta dobrá žena, . . . pověděla Romant 78; Sotva tam přišli, uslyšeli křik, který pochazel od paní Rochnyové, která prosila bratra za pomoc, protože myslila, že by byl její muž také pod sněhem nešťastný byl Tomsa Hlas 07—371. Ledva však Alexus do světnice vkročil. . . ptal se, co by se zde dělo. . . Tyl SB 30 — S 141; Nedlouho potom lapen byl i druhý vražedník, který domnívaje se, žeby již všecko zapomenuto bylo, odvážil se vrátit domů ČV 35—31.*

V dnešním spisovném jazyce se vyskytuje kondicionál vyjadřující pochybnost, rozpaky mluvčího zpravidla už jen po slovesech pochybování, nejistoty a jejich synonym. V obsahových větách od původu oznamovacích došlo však i tu v průběhu vývoje novodobého spisovného jazyka ke změně. Starší *aby* bylo totiž téměř veskrze nahrazeno kondicionálem s *že*. Srovnej:

Pochybují, aby tobě, anebo alespoň všem přátelům známa byla (hra), jimž listy mé poskytuješ. . . Tyl JN 33—56; A pod tím jménem se někteří rukopisové této kroniky nalézají, ač pochybují, aby který z nich velmi starý byl ProchDal 3.

b) Zdůraznili jsme už, že spisovný jazyk měl zhruba do třicátých let veskrze knižní povahu (byl to převážně jazyk vědy a umělecké literatury) a že se po výrazové stránce značně lišil od živé konverzační mluvy obecné. Je proto pochopitelné, že v souvislosti s jeho postupným pronikáním do širších vrstev a do nových oblastí a v souvislosti s vytvářením konverzační podoby spisovného jazyka muselo dojít během celého jeho dalšího vývoje ke sblížování výrazové soustavy spisovného jazyka s jazykem lidovým. Tento proces je charakteristický pro vývoj novodobého spisovného jazyka až do dnešní doby a jeho výsledky jsou na první pohled patrné ze srovnání na příklad spisovného jazyka beletrie třicátých let minulého století s jazykem beletrie dnešní. Vlastní počátky tohoto procesu pak spadají časově právě do let třicátých a čtyřicátých.

Běží o to, že vlivem lidového jazyka dochází v této době k posílení nebo urychlení právě těch vývojových tendencí ve spisovné struktuře, jejichž realizace vedla ke sblížování obou těchto systémů.

V oblasti morfologie se na příklad urychluje starý proces přecházení původních *i*-kmet nových substantiv k deklinačnímu typu *duše* (*ptáček*), jehož počátky sahají až do období rozpadu kmenového deklinačního systému v češtině. O tom, jak silně se obrazilo toto urychlení v jazyce nové generace spisovatelů, svědčí slova Jungmannova v „Napomínateli“: „*Jména ženská u starých skloňovaná jako milost, i, u nových přecházejí ke skloňování jména lázeň, zně, nejvíce zajisté z nevědomosti. Kdo přivykl genitivům částí, lodí, myslí, čtvrti, huti, holi, luti, pláti, peci, tváří, tomu se přičl genit. částě, lodě atd. Tak i plur. zdí, zdech, zdmi sobě oblíbí před novými zdě, zdlech, zděmi.*“²³

Pod vlivem lidového jazyka docházelo také k nahrazování obecně rozšířených podob 6. pl. na *-tch* u subst. mužského rodu s tvrdou souhláskou podobami na *-ech*, přestože jazyková teorie druhou podobu doporučovala jen u substantiv zakončených na *d, t, n*. Ještě V. Zikmund ve své mluvnici (str. 22) uvádí v paradigmatu jen podoby *chlapčích, dubčích*, ačkoli se tvary jako *úkazčích, názořčích, stavích* (Pal), *románčích, obrazčích, výrazčích, na květlích* (Jg), *hlaholich, v časoslovčích, hézametřích, v rýmčích* (Hněv), vyskytovaly ve spisovném jazyce čtyřicátých let už jen opravdu výjimečně.

Také tendence dávat přednost vyjádření větnému před hojnými dosud vazbami přechodníkovými má své počátky v tomto období. Velmi názorný doklad toho najdeme u J. K. Tyla, který v knižním vydání (1844) svých starších povídek, otištěných porůznu v časopisech třicátých let, nejednou nahrazuje přechodníkovou vazbu samostatnou větou. Srovnej na př.:

Stařec k nebi pohlédnuv, ramena své otcovsky okolo něho ovinul Al Vesna 37—207 // *Stařec pohlédl k nebi a ovinul*. . . S I, 103.

Milě paničky a panenky, nevědouce, jak slovům mým porozuměti, hleděly. . . Roz Kv 38—274 // . . . *a panenky nevěděly, jak mým slovům rozuměti. Hleděly na sebe*. . . S I, 1, 242.

My se. . . do pokojů vedle tanečního sálu ukryli a za stoly se rozhostivoše, na dle hovorem. . . Roz Kv 38—267 // *My se ukryli před ním do pokojů vedle tanečního sálu, rozhostili se za stoly a začali*. . . S I, 245.

. . . ozval se v tom pan kantor, postrčiv karty ke mně. . . Roz Kv 38—273 // *. . . ozval se v tom pan kantor, a postrčil karty ke mně*. . . S I, 240.

Na to z náder jakousi šňůru vytáhl, a. . . kolem prostředního dubu ji položiv, sám též i s motykou v to kolo se postavil Al Vesna 37—188 // *. . . vytáhl z náder jakousi šňůru, a. . . kolem prostředního dubu ji položil. Potom i s motykou do toho kola se postavil* S I, 81.

O silném ústupu vazeb genitivních, ať už původních (na př. *poslouchati rozmluvy mé, obdržel zvláštního erbu, pozvednuv oči svých* a j.), nebo hojně v té době rozšířených vazeb nepůvodních (jako na př.: *píchnutí mu zarazilo dechu, voliti všelikých prostředků* . . .) jsme se už zmínili výše. Velmi rychle však ustupuje také dosud obecně užívaný genitiv záporový, přestože ho soudobá jazyková teorie vyžaduje a tehdejší mluvnice předepisují. Zejména u substantiv konkrétních šíří se akusativní rekece v jazyce nových spisovatelů velkou měrou.

Případy jako: *nezastrčil šňupec, nemáme v městě ulici . . . , nemusí mít . . . zvláštní numero nebo kus papíru* a pod. vyskytují se ve spisovném jazyce let čtyřicátých už velmi běžně. Genitiv záporový se udržuje jen tam, kde proniká pojetí podílności, částečnosti. Ztotožňuje se tedy s genitivem partitivním a stává se jako on pádem nesyntaktickým.

S nepřímým působením lidového jazyka na jazyk spisovný souvisí také skutečnost, že se u spojek, které byly v jistém významu nebo významovém odstínu naprosto synonymní, stává základní a stylisticky neutrální právě ta spojka, která měla oporu v lidovém jazyce. U podřadných spojek příčinných na příklad *protože* proti *jelikož, ježto, poněvadž, an*; u stupňovací dvojice *nejen — nýbrž* i a *nejen — ale* i podoba druhá; u vylučovacích spojek dvojice *buď — nebo* proti do té doby silně frekventovaným dvojicím *(a)nebo — (a)nebo, buď — buď*. Z časových spojek *prve než, dříve než* vítězí *dříve než* a j.

Také zánik latinských konstrukcí ve spisovném jazyce tohoto období a počátek ústupu latinisujícího slovosledu je nepochybně v těsné příčinné souvislosti s intenzivnějším vlivem živého lidového jazyka. V jazyce spisovatelů let čtyřicátých najdeme vazby akusativu s infinitivem a nominativu s infinitivem už opravdu jen ojediněle, kdežto v jazyce dřívějším, vědeckém i uměleckém, byly úplně běžné. Srovnej na př.:

Když na druhou stranu přišel, teprv myslil hrad jak náleží přehlédnout Romant 94; *Ani my Čechové nedoufejmež platinu v naší vlasti naléztí. . . Presl Krok 2—480; . . . a soudíte-li hlavní básníkovou potřebou býti zdravé ruce, spolehnu se oni na zdravou hlavu. . . Tyl Kv 34—390; . . . Darlemont, poručník statku jeho, pravil jej býti zemřelým. . . Tyl JN 33—88; *Jen v takovém lítěm rozčecení pokoje dojdí soudil Čech 23—380; *Nemyslíla se tak velice prohrěšiti, an se nešišťi svého vystřihá. Ba i otci outěkem svým prospěšně posloužití se nadála Tyl JN 33—35; *Doufáme zavděčiti se všem milovníkům divadla. . . Kv 34—3; „Myslíš tu mítí právo roztahovati se, jako v žurnále činíš. . .“, Tyl Kv 34—206 a mn. j.****

Pokud běží o latinisující slovosled, není jeho ústup ve spisovném jazyce čtyřicátých let sice ještě tak markantní, avšak ve srovnání s jazykem let dvacátých a třicátých je naprosto zřetelný. Náznorným svědectvím toho jsou na příklad velmi hojné úpravy slovosledu, které provedl Tyl v knižním vydání svých starších povídkových prací. Srovnej alespoň několik dokladů:

. . . já bych se vlastně prozraditi neměl, jelikož každý, kdo mě zná, ví, že špatný bulkař jsem Roz Kv 38—267 // *. . . já bych se vlastně neměl prozradit, neboť každý, kdo mě zná, ví, že jsem špatný bulkař* S I, 235.

. . . mně ale přitom něco na nos káplo Roz Kv 38—267 // *. . . mně ale káplo přitom něco na nos* S I, 234.

. . . a z kouta si na noční procházku hůl přinesl Al Vesna 37—193 // *. . . a z kouta přinesl si na noční procházku dubovou hůl* S I, 86.

V tom, vyděšení neobyčejným hlukem, i sedmdesátiletý otec Jan a dcera Anežka, do klenby veběhli Al Vesna 37—200 // *V tom veběhli do klenby. . . sedmdesátiletý otec Jan a dcera Anežka* S I, 95.

Avšak zlosyn odpůrníka vetchého vztekle za prsa chopil a dýku naň pozdvihl Al Vesna 37—200 // *Avšak zlosyn popadl vetchého odpůrníka vztekle za prsa a pozdvihl naň dýku* S I, 95.

IV

10. Výsledkem celého tohoto procesu — v našem příspěvku jsme ho mohli ovšem spíše jen naznačit než zevrubně po všech stránkách popsat — podmíněného rozšířením spisovného jazyka do nových oblastí a z toho pramenícím zesíleným vlivem jazyka lidového na spisovný jazyk, byla řada změn i v samé gramatické

oblasti spisovné struktury. Charakter těchto změn způsobil, že došlo jednak ke sblížení spisovného jazyka s jazykem lidovým (obecnou češtinou), t. j. spisovný jazyk se pomalu vymaňoval ze své původní knižnosti, jednak se podstatnou měrou prohloubila stylistická diferenciacie spisovného výraziva. Synonymní výrazové prostředky, které neměl spisovný jazyk společně s jazykem lidovým, nezanikaly totiž veskrze, nýbrž zpravidla jen v hovorové podobě spisovného jazyka. Ve vlastním spisovném jazyce se většina z nich zachovala dodnes. Nepochybně velkou měrou k tomu přispěla i pozdější jazyková theorie, jejíž vliv na spisovný jazyk zesílil, jakmile se plně rozvinulo české školství.

Ne ovšem všechny tendence, jichž jsme se v našem příspěvku dotkli, realizovaly se v plné míře už na přelomu poloviny století. Mnohé z nich se uskutečňovaly až v dalším průběhu vývoje spisovného jazyka a mnohé jsou charakteristické i pro jazykové dění současné.

Avšak počátky tohoto vývoje nepochybně spadají právě do let třicátých a čtyřicátých.

Řekli jsme už, že se v tehdejších mluvnicích tento proces téměř nijak neodráží. Je tomu tak proto, že tyto mluvnice jsou především realizací theoretických zásad soudobé jazykové theorie, daleko méně už adekvátním popisem tehdejšího vývojového stadia spisovného jazyka. O jejich tradicionalismu a konservatismu svědčí nejen to, že se v nich běžně uvádějí tvary, podoby, spojky a vazby staré, a to často i takové, které byly už v soudobém jazyce mrtvé nebo se vyskytovaly jen zřídka, nýbrž i to, že se v nich nezachycují často ani prostředky nové nebo nové významy prostředků starších. Tak na příklad vůbec neuvádí žádná z těchto mluvnic v seznamu spojek *leč* ve významu odporovacím, *jenže* ve významu odporovacím, ani spojky nové, na př. časové *zatím co*, *mezitím co* a pod., ačkoli jsou spojky *leč*, *jenže*, v uvedených významech ve spisovné struktuře obrozenského jazyka už pevně zakotveny a jejich frekvence je značná.²⁴

Tento tradicionalismus a konservatismus zvyšuje dále starý dokladový materiál, hojně citovaný buď přímo z klasického jazyka období veleslavínského nebo častěji přejímaný z Dobrovského a Jungmanna. I to je do jisté míry svědectvím vzrůstající nedůvěry k jazyku současných spisovatelů. Materiál z Veleslavína, Komenského, Hájka, K. Staršího ze Žerotína, z bible Kralické a pod. nemá v nich jen úkon ilustrační, nýbrž užívá se ho často jako hlavního důkazu při stanovení mluvnického pravidla nebo poučky.²⁵ Krajním dokladem toho jsou mluvnické práce V. Zikmunda z šedesátých let. Naprostá většina syntaktického dokladového materiálu jak v jeho *Składbě* (1863), tak i v *Gramatice jazyka českého* (1865), určené pro nižší gymnasia, je vzata z jazyka starého. K jazyku soudobých spisovatelů se v těchto pracích vůbec nepřihlíží. Jsou proto pochopitelně v daleko větší míře obrazem syntaxe jazyka starého, než popisem soudobé spisovné normy.

Je ovšem třeba na druhé straně říci, že dokonalé vystižení normy spisovného jazyka čtyřicátých a padesátých let si žádalo při nejmenším tak pronikavého ducha, jako měl Dobrovský. Jazyková theorie sama pak v dobré snaze zabránit realizaci separatistických postulátů a upozorňovat mladé spisovatele na nečeské konstrukce, které se u nich z nedostatečné znalosti spisovného jazyka v hojně míře objevovaly, hájila zásady, jež umožňovaly autorům mluvnic volit cestu snazší, t. j. v podstatě přepisovat mluvnici Dobrovského.

Avšak je tu ještě jedna příčina, rázu ideologického. Období „zlatého věku“ českého jazyka se stalo příliš drahé obrozenským jazykovědným pracovníkům, aby mohli bez jistého odporu a nedůvěry přijímat neologismy v jazyce mladých

spisovatelů. Pokud je už do svých prací zahrnují, neopomenou téměř nikdy odlišit je ostře od „vzorných“ tvarů a vazeb starších výslovným poukazem, že se vyskytují „u nových“, „u novějších“, „u mladých spisovatelů“ a pod., ačkoli jde v mnoha případech o tvary a podoby objektivně nutné. Neboť bylo takřka nemožné při tehdejší nedostatku českého školství, aby si širší vrstvy národa aktivně osvojily spisovný jazyk v té podobě, jakou měl na příklad ve vědeckých i beletristických časopisech dvacátých a třicátých let.²⁶

Pokud běží o samu intenzitu působení jazykové teorie na spisovný jazyk ve čtyřicátých letech a v následujících dvou desetiletích, značně se proti prvním třem desetiletím 19. století zmenšila. V období, kdy spisovný jazyk pronikal do širších vrstev národa a kdy se stával ve větším měřítku prostředkem konverzačním, potřebovala se jazykové teorie totiž už nutně při svém působení oprít o české školství. To se však v plné míře rozvíjí až po roce osmačtyřicátém.

POZNÁMKY

¹ V češtině tím spíše, že se výrazová soustava spisovného jazyka výrazně odlišila od jazyka lidového během svého dlouhodobého vývoje. Tento rozdíl ještě prohloubila Dobrovského kodifikace.

² O jeho poměru k jazyku spisovnému a lidovému srovnej u Fr. Trávníčka, *O jazykovém slohu*, Praha 1953, str. 13. O jeho vzniku viz ve stati Al. Jedličky, *K otázce jazykové kultury v třicátých a čtyřicátých letech XIX. století*, Studie a práce linguistické I, Praha 1954, str. 458—472.

³ Je to jev, který je těžko vysvětlitelný z vnitřních vývojových zákonitostí spisovného jazyka, neboť je přímo v rozporu se základní tendencí vývoje spisovné struktury, tíhnoucí naopak k přesnosti a výrazové zřetelnosti.

⁴ Gen. záporový se udržel v současném spisovném jazyce jen tam, kde může jíti o pojetí partitivní; tedy z důvodů významových. Je to v dnešním spisovném jazyce pád nesyntaktický jako gen. partitivní.

⁵ Takové pojetí proniká nejednou v jinak zasvěcené studii A. G. Širokovové o vývoji novodobého spisovného jazyka českého (sborník Slavjanskaja filologija, Moskva 1954, str. 16—37). Viz o tom podrobněji v recenzi M. Grepla, otištěné ve Sborníku prací fil. fak., řada (A) 3, 1955, str. 213—216.

⁶ Význam Dobrovského *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmisches Sprache* pro vznik a další vývoj novodobého spisovného jazyka byl po mnoha stránkách znovu osvětlen ve sborníku J. Dobrovský 1753—1953, Praha 1953. Viz tu zejména stať Fr. Trávníčka, *Význam Josefa Dobrovského pro český národní jazyk*, str. 89—96.

⁷ B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka českého*, Čsl. vlastivěda, řada II, Praha 1936, str. 82—110.

⁸ Viz poznámku č. 2.

⁹ J. Dobrovský, *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmisches Sprache*, Praha 1809.

¹⁰ J. Jungmann, *O různě českého písemního jazyka*, ČČM 6 (1832), str. 176.

¹¹ Viz o tom podrobně u B. Havránka, op. cit., str. 82—96.

¹² J. Jungmann, op. cit., str. 169.

¹³ Fr. Trávníček vystihuje podstatu Dobrovského kodifikace slovy: „Význam Dobrovského je tím větší, že ve své mluvnici přímo netušenou měrou zobecnil nesmírné množství jazykových poznatků, našel v nich zákonitosti, které osvětlují složitou mluvnickou soustavu českého jazyka a napomáhají tak jeho poznání.“ (Viz pozn. 6, str. 92.)

¹⁴ J. Bělič, *Zásady Palackého v otázkách jazykové kultury*, sborník Tři studie o Palackém, Olomouc 1949, str. 167.

¹⁵ Podrobně o tom viz u Al. Jedličky, *Josef Jungmann a obrozenecká terminologie literární vědná a linguistická*, Praha 1949.

¹⁶ Podrobně o tom všem píše J. Bělič, op. cit., str. 173 n.

¹⁷ Fr. Palacký, *Posudek knihy Trnkovy „O českém jazyku spisovném“*, ČČM 6 (1832), str. 360.

¹⁸ Ant. Marek, *Lovec*, Krok 1827; Fr. Palacký, *Český kazimlův*, ČČM 11 (1837); J. Jungmann, *Napomínatel*, ČČM 17 (1843).

¹⁹ Citováno podle J. L. Turnovského, *Život a dílo Josefa Kaj. Tyla*, Spisy XV, str. 141 a 143.

²⁰ Fr. Trávníček, *O jazykovém slohu*, Praha 1953, str. 13.

²¹ Thomas Burian, *Lehrbuch der böhmischen Sprache für Deutsche*, Praha 1843.

²² Kromě již citovaných viz ještě na př.: N. Waněk and J. W. Franta, *Kurzgefaßte Grammatik der böhmischen Sprache*, Praha 1838; J. B. Malý, *Krátká mluvnice česká pro Čechy*, Praha 1842; Fr. Cyr. Kappelík, *Čechoslovan*, Praha 1842; V. Zikmund, *Skladba jazyka českého*, Praha 1863 a V. Zikmund, *Grammatika jazyka českého pro nižší gymnasia*, Praha 1865.

²³ J. Jungmann, *Napomínatel ČČM 17* (1843), str. 407

²⁴ Spojka *leť* se v obrozenských mluvnicích uvádí jen ve svých původních významech, výjimečným a vylučovacím (*leť — leť*), ačkoli se ve významu vylučovacím v obrozenském jazyce vůbec nevyskytuje. Ve významu odporovacím ji připomíná teprve V. Zikmund ve *Skladbě* (1863) v poznámce, že „nyní kladou někteří spisovatelé v té příčině místo *než* zhusta spojku *leť*“ (str. 351).

²⁵ Znamé je ostře odmítavé stanovisko Erbenovo k používání dokladového materiálu z jazyka soudobých spisovatelů. V posudku Hattalovy učebnice české skladby píše: „Dokladů ze spisův dob nynějších že by měl spisovatel dokonce pomíjeti, netoliko proto, aby se vyvaroval všelikého podezření osobní i národní libosti neb nelibosti své k jistým osobám, ale hlavně z příčiny té, že ve věcech, ježto se týkají vnitřního ústrojí a formy jazyka, spisovatelé nynější nemají žádné své vlastní platnosti a ceny, nebřž každý v tom jen potud jím býti může dokonalým, pokud se tomu ze starých dobrých spisů byl naučil. A proč nabíráti ku pití vody ze strouhy, když ji touž měrou z čistého pramene samého dosíci mohu?“ (Obzor 1855, str. 212). Podrobně o tom piše A. Grund, *K. J. Erben*, Praha 1935, str. 114—116.

²⁶ I sám Palacký si stěžuje už na konci prvního ročníku ČČM v čl. *Slovo k vlastencům od redaktora* na to, že „čtenář neučení, a zvláště v novější češtině nezbedlý, nacházel v došavadních svazcích příliš málo, čemuž by vyrozuměti a z toho prospěch i utěšení bráti mohl“.

Seznam použitých zkratk

Zkratky časopisů:

Kv = Květy

JN = Jindy a nyní

Vlast = Vlastimil

ČV = Česká věsta

Čech = Čechoslov

Hlas = Hlasatel český

Jiné zkratky:

Hněv = Šeb. Hněvkovský

HněvZI = Šeb. Hněvkovský, *Zlomky o českém básnictví*, Praha 1828

Pal = Fr. Palacký

Jg = Jos. Jungmann

ProchDal = F. F. Procházka, *Kronyka Boleslavská*, 1786 (Předmluva)

PelcKron = M. Pelc, *Nová kronyka česká*, 1791—1796

Romant = *Romantické povídky z českého obrození*, Praha 1947

Zkratky Tylových povídek:

SB = Statný Beneda. Spisy J. K. Tyla, díl X, Praha 1888—1892

Al = Alchemista

Roz = Pomměny z Rozteže

Knižně vyšly obě povídky v prvním díle Sebraných spisů J. K. Tyla s názvem *Kusy mého srdce*, Praha 1844. Doklady označují zkratkou SI.

К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ ТЕОРИИ НА РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ЭПОХУ ЧЕШСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

Характерными чертами для чешской языковой теории на протяжении почти всего 19 века были следующие три принципа: понимание старого языка как образца правильности языка, недоверие к языку современных писателей и упорная борьба против германизмов. Эти принципы — следствие специфических условий возникновения и развития литературного чешского языка нового времени. Основой его стал

более старший фазис развития литературного языка, главным образом язык 16 века. Для активного усвоения литературного языка требовалось затратить немало усилий, а также необходимо было иметь филологическое образование. Все это вместе с книжным характером литературного языка и довольно малым количеством людей активно им пользующихся, создавало благоприятные условия для особенно сильного влияния языковой теории и на само направление развития литературного языка в течение первых трех десятилетий прошлого века.

В тридцатых и сороковых годах прошлого столетия в связи с развитием чешской общественной и политической жизни, с развитием школьного дела и публицистики — литературный язык начинает проникать в широкие массы народа и в новые области. Возникает также разговорная разновидность литературного языка. Литературный язык, до этого времени книжный, начинает непосредственно входить в соприкосновение с живым народным языком и с этого времени подвергается его сильному влиянию. Это влияние — двоякого рода: непосредственное и косвенное. Непосредственное влияние проявляется в проникновении фонетических и морфологических диалектизмов в язык писателей более позднего времени. Однако в литературной структуре благодаря современной, а в особенности позднейшей языковой теории, они не укрепились. Косвенное влияние было более сильным и активно проявило себя в развитии литературного языка сороковых и пятидесятых годов. Во-первых, на фоне народного языка и вновь возникающего разговорного языка начинают проявляться те синонимические средства литературного языка, которые были чужды народному языку, являясь книжными, а иногда даже и архаичными. Благодаря этому стилистическая дифференциация литературных выражений значительно углубилась. Во-вторых, усилившееся влияние народного языка на литературный язык проявилось в том, что в литературном языке ускорились те тенденции развития, осуществление которых вело к взаимному сближению обеих этих структур.

Теоретические принципы, из которых исходит языковая теория этого периода, оставались однако в сущности теми же, как и в предыдущий период. Поэтому грамматики, являющиеся реализацией этих принципов, перестают быть во многих отношениях адекватным отражением современного литературного языка. Это проявляется и в выборе документального материала. Главным образом все еще используются материалы сочинений 16 и 17 веков, а не современных писателей. Языковая теория таким образом до известной степени впала в противоречие с реальным положением развития литературного языка и его требованиями; кроме этого объективные условия — неудовлетворительное чешское школьное дело — воспрепятствовали тому, чтобы языковая теория могла активно противостоять влиянию народного языка на язык литературный.

ZUM EINFLUSS DER SPRACHTHEORIE AUF DIE ENTWICKLUNG DER SCHRIFTSPRACHE IN DER EPOCHE DER NATIONALEN WIEDERGEURT

Für die tschechische Sprachtheorie sind fast während des ganzen 19. Jhdts folgende drei Prinzipien kennzeichnend: es sind die Auffassung der älteren Sprache als Vorbild der Sprachrichtigkeit, Mißtrauen zur Sprache der zeitgenössischen Schriftsteller und ein scharfer Kampf gegen die Germanisten. Diese Prinzipien sind eine Folge der spezifischen Entstehungs- und Entwicklungsbedingungen der neuen tschechischen Schriftsprache, da dieser eine ältere Entwicklungsetappe der Schriftsprache, im wesentlichen die Sprache des 16. Jahrhunderts zugrunde gelegt worden ist. Die aktive Aneignung der Schriftsprache erforderte daher große Mühe, ja sogar eine philologische Bildung. Diese Umstände als auch der buchmäßige Charakter der Schriftsprache und die relativ kleine Anzahl derjenigen, die sich der Schriftsprache aktiv bedienten, schufen günstige Voraussetzungen für eine besonders starke Einwirkung auf die Richtung der Entwicklung der Schriftsprache in den ersten drei Jahrzehnten des vergangenen Jahrhunderts.

In den dreißiger und vierziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts dringt die Schriftsprache im Zusammenhange mit der Entfaltung des tschechischen gesellschaftlichen und politischen Lebens, mit der Entfaltung des Schulwesens und der Publizistik in breitere Volksschichten und in neue Bereiche des nationalen Lebens ein. Es entsteht ebenfalls die Umgangsform der Schriftsprache. Die bis dahin buchmäßige Schriftsprache kommt in unmittelbare Berührung mit der lebendigen Volkssprache und ist seit dieser Zeit ihrem

mächtigen Einfluß ausgesetzt. Dieser Einfluß ist sowohl unmittelbar als auch mittelbar. Der unmittelbare Einfluß äußert sich durch das Eindringen der lautlichen und morphologischen Dialektismen in die Sprache der neueren Schriftsteller; dank der damaligen, besonders aber der späteren Sprachtheorie konnte sie jedoch keinen festen Fuß fassen. Der mittelbare Einfluß war mächtiger und bedeutete einen tiefen Eingriff in die Entwicklung der Schriftsprache in den vierziger und fünfziger Jahren. Erstens wurden die synonymen Ausdrucksmittel der Schriftsprache, die dieser nicht mit der Volkssprache gemeinsam waren, auf dem Hintergrund der Volkssprache und der neu entstehenden Umgangssprache als buchmäßig, bzw. als archaisch empfunden. Dadurch wurde die stilistische Differenzierung der schriftsprachlichen Ausdrucksmittel beträchtlich vertieft. Zweitens kam die verstärkte Einwirkung der Volkssprache auf die Schriftsprache darin zum Vorschein, daß in der Schriftsprache diejenigen Entwicklungstendenzen wesentlich beschleunigt worden sind, deren Verwirklichung zur wechselseitigen Annäherung der beiden Strukturen führte.

Die theoretischen Grundsätze, die der Sprachtheorie dieser Epoche zugrunde lagen, sind jedoch im wesentlichen dieselben geblieben, wie sie in der vorangehenden Epoche waren. Die Sprachlehren, die eine Realisation dieser Grundsätze darstellen, hören daher in mancher Hinsicht auf ein adäquates Bild der damaligen Schriftsprache zu sein. Das kommt auch in der Auswahl der Belege zum Vorschein. Als Belegmaterial diente noch immer vorwiegend das aus den Schriften des 16. und 17. Jahrhunderts stammende Material, nicht vielleicht Belege aus der Sprache der zeitgenössischen Schriftsteller. Die Sprachtheorie geriet auf diesem Wege in einen Widerspruch mit dem tatsächlichen Entwicklungszustand der Schriftsprache und deren Bedürfnissen; objektive Bedingungen — kleines Ausmaß vom tschechischen Schulwesen — führten ebenfalls dazu, daß die Sprachtheorie nicht imstande war, sich dem Einfluß der Volkssprache auf die Schriftsprache aktiv zu widersetzen.

Übersetzt von M. Beck